

Birutė JASIŪNAITĖ, Aleksas GIRDENIS

TRYS RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ FONOLOGINIAI BALSŲ ILGUMAI

0. Tai, kad uteniškiai ir kiti rytiniai rytų aukštaičiai garsų lygmenyje turi trejopos kiekybės balsius, žinoma nuo A. Baranausko laikų (plg. Baranovskij, 1898, 16 et passim, ypač 21–23)¹. Ne kartą apie tai užsimena K. Jaunius (pvz., Javnis', 1894, 195 tt.), ypač dažnai – K. Būga (pvz., Būga, 1961, 25–26 et passim)². Labai gerai tris savo gimtosios Panemunėlio šnektės balsių ilgumus buvo išnaginėjęs ir aprašęs K. Jurgelionis (1911)³. Neabejojo tokios sistemos tikrumu ir J. Gerulis, šiaip jau skeptiškai vertinęs A. Baranausko balsių kiekybės teoriją, – jis pradėjo ir šiuolaikinę trijų balsių kiekybės laipsnių žymėjimo tradiciją (Gerullis, 1930, XV ff.). Tris rytiečių kiekybės laipsnius taip pat mini A. Salys (plg. Salys, 1992, 125 et passim⁴), nors iš konkrečių pavyzdžių matyti, kad pačios sistemos jis nebuvo gerai perpratęs (plg. Girdenis, 1996, 112), – net nebuvo kaip reikiant įsigilinęs į pirmtakų faktus ir argumentacijas. Gana daug apie šį dalyką rašyta po karo. Tų visų rašymų pradžia, be abejo, yra didysis Z. Zinkevičiaus veikalas (Zinkevičius, 1966, 110 et passim) bei su juo susiję kiti darbai (pvz., Girdenis, Zinkevičius, 1966). Juose empirinis nagrinėjamojo dalyko aspektas nušviestas maždaug teisingai – bet ir vėliau neretai vadinama A. Salio keliu: pusilgiai balsiai gana dažnai painiojami su ilgaisiais (plg. Grinaveckienė, Morkūnas, 1970 ir Girdenis, 1971, 205). Be fonologinių tyrimų, apie kuriuos kalbėsime atskirai, būtina paminėti puikų A. Jakulio straipsnį, skirtą kupiškėnų balsių kiekybei (Jakulis, 1972): jame labai išsamiai suregistruoti tie svarbūs išimtiniai atvejai, kuriais rytinių rytiečių galūnės balsiai būna ne pusilgiai, o ilgieji⁵. Prisimintinos ir Z. Zinkevičiaus (1978) trumpos pastabos, kuriomis dar kartą pabrėžiama, kad senovinėse galūnėse kalbamųjų šnektų balsiai esti pusilgiai, ir bandoma paaiškinti šio reiškimo kilmę.

1. Visuotinai žinomi ir pripažįstami šie „banalūs“ uteniškių ir kupiškėnų bei dailies vilniškių balsių kiekybės santykiai:

¹ Iš A. Baranausko (ir H. Weberio) darbų lietuvių kalbos tarmių balsių kiekybės interpretaciją netiesiogiai buvo perėmęs ir K. Brugmannas (žr. Brugmann, 1897, 987).

² Ankstesnių šios temos publikacijų apžvalgą žr. (van Wijk, 1923, 13 ff.). Iš „tradicinės“ krypties darbų, pasirodžiusių po 1923 m., minėtinas (Hirt, 1926, 120 f.).

³ Pavyzdžiui, jis gražiai skiria trejopus aukštutinio pakilimo balsius: trumpuosius *i* ir *u*, pusilgius (paties Jurgelionio terminas!) *ī* ir *ū*, ilguosius *y* ir *ū¹* – ir visiškai tiksliai apibūdina jų distribuciją. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie pusilgį *ū* (= *u*), Jurgelionis (1911, 9 t.) rašo, kad tas balsis pasirodąs: „1) kaip sutrumpintas *ū¹* ilgasai padėjime be priegaidės viduržodyj ir po priegaide (arba ir ne) galūžodyj (išskiriant particip. praes. galūnės *-ū¹s* = *-qs*, *-ans*), 2) vietoj bendr. liet. *q*. Paveizdai: 1) *kūn'ālis*, *sūn'ūkas*, *dūd'ātā*; 2) *tū*, *žmógū*, *kū* (kombinacijoj *kū-nārs* u tankiai esti ilgas), *katrū*, *anū*, *lazdū* (gen. pl.), *žūsyt'ā*.“

⁴ Tiesa, čia apie pusilgumą nekalbama – tiesiog sakoma, kad, pavyzdžiui, puntininkai trumpųjų balsių „iki pilno ilgumo nepailgina“.

⁵ Tiesa, tokius balsius jau žinojo K. Jurgelionis – jis buvo pastebėjęs net tokius subtilius atvejus, kaip vns. vard. *katró*, *tó*, *anó*, *šitó* (Jurgelionis, 1911, 9) ar dalyvių vns. vardininko galūnė *-ū¹s* (*-qs*): *esū¹s*, *kalbū¹s*, *derū¹s* (op. cit., 10).

1.1. Trumpieji balsiai vartojami:

a) nekirčiuotuose skiemenyse: *agłàs ~ eglès, pætà. ~ pelē, lipi.mas ~ lipimas, rā.gutæs ~ rāgutēs „rogēs“*;

b) kirčiuotose galūnėse ir šiaip galiniuose skiemenyse: *šakà ~ šakà, žalè ~ žalià, sakis „sakys“, runkù ~ (vns. įn.) rankà*;

c) vienskiemeniuose žodžiuose: *tàs ~ tàs, næš ~ nēš, tris, tū*.

1.2. Ilgieji balsiai vartojami kirčiuotuose negaliniuose skiemenyse: *paké.ta. ~ pakélė, vī.žas ~ vīžos, suló.jæ. ~ sulójo, žū.si.s ~ žāsys*.

1.3. Pusilgiai balsiai vartojami:

a) negaliniuose kirčiuotuose skiemenyse vietoj senovinių kirčiuotų *-à-, *-è-, *-ì-, *-ù-: *má.žas ~ māžas, næ.šà ~ nēša, nē.šæ. ~ nēšė, susrī.ši.s ~ sus(i)rīšęs, kalakù.tai ~ kalakùtai*; šiai grupei taip pat priklauso pusilgiai *ie., u.*, pasitaikantys naujuose skoliniuose, – pvz.: *balié.tas „baletas“, rakiéta.s „raketos“, biduó.nas „bidonas“, suó.stinæ. (!) „sostinė“* (smulkiau žr. J a s i ū n a i t ė, 1985);

b) nekirčiuotuose skiemenyse vietoj ilgųjų: *te.vė.li.s ~ tėvėlis⁶, ræ.šutí.s ~ riešutys „riešutas“, žadė.li.s ~ žodėlis, gru.štė.li.s ~ gražtėlis, li.dė.ki.s ~ lydėkis „lydeka“, satlā.li.s ~ suolėlis, užalī.ni.s ~ ažuolinis* (bet plg. 6.3);

c) kirčiuotose senovinėse galūnėse vietoj ilgųjų⁷: *katæ.s ~ katės, gaidí.s ~ gaidys, naktæ.s ~ naktiės, pæ.má. ~ piemuō* (daug kur – Antalieptėje, Dusetose, Tauragnuose ir kt. – sakoma *naktiės, pæ.muó*), *namá. ~ namō, šakás ~ šakōs, pætás ~ pelės, namú. ~ namū*; dažniausiai sakoma ir *šulní. „šulinyje“*, nors ši galūnė nėra pirminė.

Pietinėse uteniškių šnektose (apie Molėtus, Saldutiškį ir kt. – smulkiau žr. LKA⁸ II žemėl. 33, 37, 65–67) šiais atvejais tariama *katė.s, pætė.s, šakō.s* – ar balsis čia tikrai pusilgis, ar ilgas, kol kas tvirtai negalėtume pasakyti. Lyginant, pavyzdžiui, vns. kilm. *šakō.s* ir dgs. il. *šakō.s* susidaro įspūdis, kad pirminės galūnės balsis trumpesnis, bet kategoriškai to teigti nedrįstume.

2. Tik apie suminėtuosius atvejus kalba, pavyzdžiui, N. van Wijkas (van Wijk, 1923, 14 ir min. lit.) ir tik į juos atsižvelgia J. Kazlauskas (1968, 12 t.), teikdamas savąją rytiečių balsių kiekybės interpretaciją. Savaiame suprantama, kad jokių fonologinių problemų čia ir negali iškilti, nes, jeigu padėtis iš tikrųjų būtų tokia, trumpieji balsiai galėtų kontrastuoti tik pusilgiams (nekirčiuotuose skiemenyse ir kirčiuotose galūnėse, pvz.: *gæ.ras ~ gėras : gæ.ra.s ~ gėros, gæràs ~ geràs : gærás ~ gerōs, dró.bæs ~ dróbes : dró.bæ.s ~ dróbės, katæ.s*

⁶ Transponuojama tradiciškai – tiksliai transpozicija turėtų būti *tėvėlys, žodėlys* ir pan. Patys tarmės atstovai tai gerai jaučia ir šnekėdami bendrine kalba dažniausiai šios galūnės ilgumą išlaiko.

⁷ Dėl techninių priežasčių kirstinis galinio cirkumflekso alotonas tapatinamas su vidurine priegaide. Tiesą sakant, uteniškiai ir neturi tokios ryškios kirstinės priegaidės, kaip anykštėnai ar kupiškėnai.

⁸ „Lietuvių kalbos atlasas“ balsių kiekybę fiksuoja panašiai kaip tekste minima tarmių chrestomatija (Grinaveckienė, Morkūnas, 1970), tad šiuo atžvilgiu jis irgi nepatikimas.

~ katės : *katæ.s* ~ katės, *vī.ru* ~ (vns. įn.) vyrų : *vī.ru.* ~ vyrų (-ą), *kasù* ~ *kasù* : *kasù.* ~ *kasù*), ilgieji – tik pusilgiams (kirčiuotuose negaliniuose skiemenyse: *rī.ši.* ~ *rīšį* : *rī.ši.* ~ *rīšę*, *pū.štæ.* ~ *pūstie* „pūsti“ : *pū.štæ.* ~ *pūstė*; plg. dar žadininkų *kā.ru.* ~ *kāra* : *kā.ru.* ~ *kóru* „tokių vežėčių“, *mæ.tu.* ~ *mētų* (-ą): *mæ.tu.* ~ *mētų* [-ą]). Akivaizdu, kad tokiu atveju visai drąsiai galima sakyti, kad „nagrinėjant šių tarmių balsių sistemą, operuoti trimis kiekybės laipsniais neprisieina“ (K a z l a u s k a s, 1968, 13): tarp pusilgių bei trumpųjų ir ilgųjų bei pusilgių balsių būtų papildomosios distribucijos santykis (žr. 1 lent.).

Ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų balsių distribucija reguliariaisiais atvejais

1 lentelė

Balsis	S k i e m u o		
	Kirč. negalinis	Nekirčiuotas	Kirč. galinis
	1	2	3
[i]		+	+
[i.]	+	+	+
[i̇]	+		
[u]		+	+
[u.]	+	+	+
[u̇]	+		

Kaip matyti, kiekvienoje pozicijoje turėtume po du balsius, – vadinasi, kiekybės atžvilgiu balsiai būtų tik dvejopi: arba [i] ≠ [i.] ir [u] ≠ [u.] (1 pozicija), arba [i.] ≠ [i] ir [u.] ≠ [u] (2 ir 3 pozicija). Pirmuoju atveju pusilgiai balsiai manifestuotų trumpąsias fonemas (/i/, /u/...), antruoju – ilgąsias (/i̇/, /u̇/... Dar vieną fonologinę išvadą intuityviai buvo padaręs jau A. Baranauskas: tokioje sistemoje ilgieji ir pusilgiai kirčiuotų negalinių skiemenų balsiai laikytini pagrindiniais

atitinkamų fonemų variantais, nes tik ši pozicija yra visais atžvilgiais reikalinga, arba stiprioji. Taigi kartu su A. Baranausku galėtume teigti, kad nekirčiuotuose skiemenyse ir galūnėse balsiai praranda po vieną kiekybės laipsnį, kai kurie – ir tam tikrus kokybės bruožus (plg. /i̇/ : /e/, daug kur – ir /u̇/ : /o/ opozicijų neutralizaciją 2 ir 3 pozicijoje⁹).

J. K a z l a u s k a s (1968, 13), žiūrėdamas „grynai fonologiškai“ ir bandydamas išvengti jo diachroninei koncepcijai prieštaraujančių 3 pozicijos trumpųjų balsių, pabandė tą sistemą dar patobulinti: jo nuomone, *mažà*, *pamestì* tipo atvejais rytiečių žodžiai apskritai neturi fonologinio kirčio¹⁰.

⁹ Straipsnyje laikomasi įprastinės fonetinės transkripcijos, tik fonologiškai transkribuodami vienafonemius poliftongus vietoj digrafų *ie*, *uo* (norint tiksliau perteikti tikrą tarimą reikėtų rašyti *iæ*, *uo* ar net *i̇*, *u̇*) rašome *ĩ*, *ũ*.

¹⁰ Kritinį (tiesa, kiek abstraktoką) šios interpretacijos vertinimą žr. (G i r d e n i s, Ž u l y s, 1972, 195 t.). Jos šaltinis (per neapsižiūrėjimą nepaminėtas autoriaus) veikiausiai yra R. Jakobsono pranešimas, skirtas slavų kalbų kirčiavimo raidai (žr. J a k o b s o n, 1963, 8 tt.). Kad tą darbą J. Kazlauskas tikrai buvo gerai išstudijavęs, rodo kad ir šie neatsitiktiniai sutapimai (retinimai mūsų – B. J., A. G.): „первоначальная особенность одного из субкодов распространилась на основной код праславянского языка“ (J a k o b s o n, 1963, 10) : „Subkodas tampa pagrindiniu kodu“ (K a z l a u s k a s, 1968, 14), „žodžių, turinčių kirčiuotus dvigarsius, kirčio s u b k o d a s buvo išplėstas visam k o d u i“ (ibidem, 15).

Jeigu faktai tikrai būtų tokie, sunku sugalvoti elegantiškesnę fonologinį aiškinimą. Deja, empiriniuose moksluose per daug išdailinti sprendimai neretai verčia suklusti: tikrovė beveik visada pasirodo daug painesnė ir prieštaringesnė už gražias teorijas¹¹.

3. Svarbiausi faktai, prieštaraujantys J. Kazlausko interpretacijai, yra šie¹².

3.1. Šnektų, neturinčių kirčio atitraukimo, priešpaskutiniame skiemenyje, einančiame tiesiai prieš trumpą galūnę, galimas *il g a s i s* balsis – plg.: *dɛ·dì* ~ *dédè*, *gi·và* ~ *gyvà*, *dienà* ~ *dienà*, *stɔ·rà* ~ *storà*, *ku·dì* ~ *kūdì* „liesi“, *duobæs* ~ *duobès*, bet *de.dí·tæ* ~ *dédýtè*, *gi.vàs* ~ *gyvõs*, *de.næ·la* ~ *dienėlè*, *starás* ~ *storõs*, *ku.dú·mas* ~ *kūdùmas* „liesumas“, *da.bæs* ~ *duobès*. Senuose skoliniuose čia galimi ir ilgieji dvigarsiai bei trigarsiai: *čɛ·rkà* „stikliukas“, *kvɔ·rtà*, *tɔ·lka* „siūlų sruoga (žem. gija)“, *vie·fni* „ištikimi“ (plg. Baranovskij, 1998, 27, 33). Jeigu galinis trumpumas pridera ne galūnei, o kamienui, priešpaskutinio skiemens balsis būna pusilgis (t.y. paklūsta bendrajai 1.3b taisyklei): *ažjæ.dis* „užjuodys, labai pajuos“, *ižgæltan.is* „išgeltonys, labai pagels“, *ru.dis* „rūdys“ (plg. dgs. gal. *ru·dis* „rūdis“), *tu.sis* „tašys“. Trumpieji balsiai, išskyrus retas diachronines išimtis (žr. Jasiūnaitė, Stundžia, 1986), lieka trumpi ir todėl gali kontrastuoti ir ilgiesiems, ir pusilgiams.

3.2. Ilgieji balsiai galimi žodžio gale (plg. Jakulis, 1972, 34):

a) veikiamųjų esamojo laiko dalyvių vardininko formose: *kasū·s* ~ *kasās*, *næšū·s* ~ *nešās*, *vædū·s* ~ *vedās*, *kasū·* ~ *kasā*, *næšū·* ~ *nešā*, *vædū·* ~ *vedā*;

b) retkarčiais – tariamosios nuosakos 3 asmenyje: *kastū·* || *kastú·*, *næštū·* || *næštú·*, *væstū·* || *væstú·*.¹³;

c) visose antrinėse galūnėse (t.y. buvusiose dviskiemenėse galūnėse, praradusiose antrojo skiemens balsį): dgs. il. *žemēs* „į žemes“, *akī·s* „į akis“, *dustõ·s* „į Dusetas“,

¹¹ Iš kalbininkų apie tai bene aiškiausiai ir kategoriškiausiai yra rašęs M. Steblin-Kamenskis (žr., pvz., Steblin-Kamenskij, 1964).

Neiškenčiame čia nepaminėję L. Hjelmlevo, bandžiusio glosematiškai interpretuoti žemaičių vokalizmo raidą ir atskleisti svarbiausias jos tendencijas (Hjelmlev, 1956). Nežinančiam tarmės fonetikos detalių straipsnis gali pasirodyti labai grakštus ir įtikinamas – išmanančiam tas detales jis vietomis palieka gana nesmagų įspūdį. Pavyzdžiui, L. Hjelmlevui (nors jam buvo žinomi, pavyzdžiui, J. Gerulio darbai) atrodė, kad š. žem. *et* = *et* (bet plg. *kêtk* „kiek“ : *kêtk* „keikia“, *têts* „tiesia“ : *têis* „teisia“), kad visi šiaurės žemaičiai turį *ou* = *q* ir t.t. Blogiausia, kad tie netikri „faktai“ yra vos ne kertinis jo diachroninės koncepcijos akmuo. Šia proga norėtuši kategoriškai pasakyti: jokios metodologinės naujovės nei gudrybės negali atpirkti faktinių klaidų, net jeigu jas padaro didžiausi teorinės kalbotyros autoritetai.

¹² Jie ima ryškėti jau minėtoje J. Kazlausko knygos recenzijoje, bet ypač čia svarbūs A. Jakulio (1972) ir O. Kosienės (1978) straipsniai. Tiesą sakant, tam, kad fonologas rimtai suklustų, užtenka žinoti K. Jurgelionio (1911) iškeltus faktus, mūsų paminėtus 3 išnašoje.

¹³ 3.2a ir 3.2b atvejų diachroninio aiškinimo bandymą žr. (Jakulis, 1972, 34 tt.). Mums atrodo, kad didžiausią vaidmenį čia bus suvaidinę tai, kad nei dalyvių, nei tariamosios nuosakos kalbamosios „baigmės“ nėra galūnės *sensu stricto*.

lāukūōs „į laukus“¹⁴, 1 a. *āunúos* „aunuosi“, 2 a. *āunies* „auniesi“ ir t.t.; prie jų, matyt, šlyja ir įvardžių mot. g. vns. vardininko bei įnagininko ir dgs. galininko galūnės -*ó*, -*úo*, -*úos*, veikiausiai perimtos iš įvardžiuotinių formų: *anó*, *katró*, *tó* (plg. vyr. g. vns. kilm. *aná*., *katrá*., *tá*.), *anúo*, *katruó*, *túo*, *anúos*, *katruós*, *túos*;

d) kamieno skiemenyse, atsidūrusiuose žodžio gale ar vienskiemenėje lytyje, išnykus galūnei: *sta.véř* „stovėti“, *ríř* „ryti“ (plg. *rít* „rytoj“), *skaití·k* ~ skaityk, *papū·sk* ~ papūšk (kai kur – *papū·šk*), *nebēr* „nebėra“.

Pastaraisiais dviem atvejais pasitaiko ir pusilgių bei trumpųjų balsių – pvz.: *lāi·kít* || *lāikít* „laikytų“, *pabút* || *pabūt* „pabūtų“, *peřnæ·k* „perniek“. Sinchroninės fonologijos atžvilgiu jie nėra kuo ypatingi, – tiesiog šio tipo lytys yra normalizuotos, praradusios istorinio naujumo požymius.

3.3. Tam tikrais atvejais ilgųjų balsių pasitaiko nekirčiuotame galiniame skiemenyje: *plā.unuos* „plaunuosi“, *plā.unies* „tu plauniesi“, *dabé·tuos* „duobėtuose“, *krú·muos* „krūmuose“ (vietomis, – pavyzdžiui, apie Debeikius, sakoma ir „taisyklinagai“ – *dabé·tas*, *krú·mas*), *klé·tis* „klėtyse“ (sakoma ir *klé·tis*, bet forma vis tiek skiriasi nuo panašiai tariamo dgs. vardininko¹⁵); kai kur sakoma ir vns. kilm. *klé·ties* (Antalieptėje – *klatiēs*), *vá.lties*, nors tarnei būdingesnės formos *klé·tæs*, *vá.ltæs*.

3.4. „Standartinei“ pažiūrai į rytinių rytiečių vokalizmą ypač prieštarauja negaliniškai kirčiuoti trumpieji balsiai, pasitaikantys tokiose tariamosios nuosakos formose, kaip vns. 1 a. *ràščæ*, *vèščæ*, *rìščæ*, daug kur – ir vns. 2 a. bei dgs. 1a. *ràstum*, *vèštum*, *rìštum* (plg. V. Žulio pavyzdį iš Utenos šnektos *tu kàstum*, *a. mæ·s næštum* – Girdenis, Žulys, 1972, 195).

3.5. Morfologiškai sutrumpėjusiose fakultatyviose formose pusilgiai balsiai gali būti atsidūrę žodžio gale – plg. *parné·štæ*. || *parné·št* „parnešti“, *suri·štæ*. || *suri·št* „surišti“, *nuskú·štæ*. || *nuskú·št* „nuskusti“.

4. Jeigu atsižvelgiame į visus išnagrinėtuosius faktus, balsių distribucijos lentelė gerokai pasikeičia (žr. 2 lent.).

Taigi trijų ilgumų balsius randame, galima sakyti, visose įmanomose pozicijose – tai visiškai tikras dalykas, kurio neįmanoma „nurašyti“ į kalbos sistemos periferiją. Galima rasti net kvazihomonimų, rodančių tų kontrastų realumą – plg. *duñtis* „(dgs. gal.) dantis“ ≠ *duñtis* ~ dantys „(vns. vard.) dantis“ ≠ *duñtis* „į dantis“ (O. K o s i e n ė s [1978, 34] pavyzdys), *kasù* „kasu; (vns. įn.) kasà“ ≠ *kasú*. „kasų“ ≠ *kasū* „kasą“, *lašù* „(vns. įn.) lašu“ ≠ *lašú*. „lašų“ ≠ *lašū* „lašą“, *dråugæs* „draugės“ ≠ *dråugæs* „draugės, kompanijos“ ≠

¹⁴ Pateikiame tik iliatyvo (kryptininko) pavyzdžius, nes esame tikri tik dėl jo priegaidės. Daugiskaitos inesyvas („tikrasis“ vietininkas) šiek tiek skiriasi nuo iliatyvo – jis, atrodo, turi akūtinę galūnę: *ažú.kastá žemé·s*, *lāi.kæ. ruņkó·s* ir pan. Kaip matyti, galūnėje kirčiuojamas ir baritoninių žodžių daugiskaitos vietininkas.

¹⁵ Ji (kaip ir *plā.unuos*, *plā.unies*, *krú.muos*) tariama tartum su akūatine priegaide ir tuo, matyti, skiriasi nuo „normalių“ pusilgių galūnių, kurios atrodo lyg cirkumfleksinės.

drāugæ̃s „į drauges, kompanijas“ (žadnininkų lytis – daugelyje šnektų *drāugē̃s*), *kitàs* „kitàs“ ≠ *kitās* „kitos“ ≠ *kitās* „į kitas“ (taip pat žadininkų forma – dažniausiai *kitō̃s*).

Ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų balsių distribucija visose pozicijose

(Skliaustuose nurodomi ribotos fonologinės ar gramatinės distribucijos atvejai)

2 lentelė

Balsis	S k i e m u o		
	Kirč. negalinis	Nekirčiuotas	Kirč. galinis
	1	2	3
[i]	(+)	+	+
[i.]	+	+	+
[iː]	+	(+)	+
[u]	(+)	+	+
[u.]	+	+	+
[uː]	+	(+)	+

5.1. Kalbininkai tai suprato senokai, todėl J. Kazlausko interpretacijos nepriėmė – bent jau be išlygų. Vieni tiesiog tą hipotezę diplomatiškai nutylėjo (pvz., Jakulis, 1972), kiti nors jau atkreipė akis į tai, kad bent garsų lygmenyje trijų ilgumų balsių kontrastas yra nepaneigiamas faktas (Girdenis, Žulys, 1972, 195 t.), dar kiti pabandė J. Kazlausko aiškinimus modifikuoti taip, kad jie nesipjautų bent su pačiais akivaizdžiaisiais faktais (Kosienė, 1978). O. Kosienei pavyko įveikti daugelį prieštaravimų ir sunkumų, priėmus kiek anksčiau (žr. Girdenis, Žulys, 1972, 199) iškilusią

dviejų kontrastinių kirčio tipų idėją. Jos nuomone, ir formos *dō̃ras*, *gī̃va*, ir *dō̃ràs*, *gī̃và* turinčios kirtį pirmajame skiemenyje, tik pirmaisiais dviem atvejais tas kirtis esąs stiprusis, antraisiais dviem – silpnasis. Sekdama J. Kazlausku, autorė žodžius, kirčiuojamus trumposiose galūnėse ir neturinčius ilgųjų nei pusilgių balsių, – *gærà* ir *pan.* – traktuoja kaip apskritai nekirčiuotus. Taip gaunama dvilaispė balsių kiekybės sistema, stipriosiose pozicijose (pvz., kirčiuotame žodžio gale) realizuojama ilgųjų ir pusilgių balsių kontrastu, silpnosiose pozicijose – pusilgiais ir trumpaisiais balsiais.

O. Kosienės tyrimas – didelis žingsnis į priekį, jeigu lyginsime jį su ankstesniais. Tiriant kitas tarmes, labai vaisingas pasirodė bandymas tam tikrus „išimtinis“ prozodijos ir balsių kiekybės reiškinius aiškinti dviejų kirčio tipų opozicija – ypač tai pasakytina apie šiaurės panevėžiškių tarmę (plg. Girdenis, Židonytė, 1994, 117 tt. ir min. lit.). Bet nepaaiškintas lieka 3.4 išimtinis atvejis – trumpasis negalinio kirčiuoto skiemens balsis, kuris leidžia tokius prozodinius kontrastus, kaip 1 a. *riš̃čæ̃* : vns. vard. *riš̃čæ̃* – antrojo žodžio vienoje kitoje šnekte gali nebūti, bet kontrasto *g a l i m y b è s* tai nepaneigia, nes *CŲCCŲ* fonotaktikos žodžių tarmė turi devynias galybes. Negėra ir tai, kad ši interpretacija neatsisako ortotoninių žodžių, neturinčių fonologinio kirčio. Ne visai aiški lieka 3.1 tipo išimčių (*až̃jæ̃.dìs*, *iž̃gæ̃ttanìs*, *rudìs* „rūdys“, *tu.sìs*) padėtis – pagal visą hipotezės logiką jas reikėtų priskirti nekirčiuotų žodžių grupei, bet pusilgis priešpaskutinis balsis tam lyg ir prieštarautų.

5.2. O. Kosienės interpretaciją, be abejo, galima patobulinti – reikia tik priimti prielaidą, kad stipriojo–silpnojo kirčio kontrastas nėra kategoriškai susijęs su priešpaskutiniu ilguoju skiemeniu¹⁶. Tada galima manyti, kad, pavyzdžiui, *ri.šæ.*, *skū.ta* ir, žinoma, *ká.ras*, *mæ.tai* turi stiprųjį trumpojo skiemens kirtį, *ràšćæ*, *vèšćæ*, *rìšćæ*, *ràstum*, *væštum*, *rìštum* – silpnąjį kirtį. Stipriuoju kirčiu taip pat galėtume aiškinti galūnės ir apskritai 3.2 išimčių grupės galūnės balsio ilgumą (*næšū.s* ~ nešās, *vædū.* ~ vedā, *anó.*, *katró.*, *tó.* tipo atvejais ir visose antrinėse galūnėse); „pirminių“ galūnių pusilgumas tada manifestuotų silpnąjį kirtį. Tą patį kontrastą turėtume ir formose *parnė.št*, *suri.št*, *nuskū.št* (stiprusis kirtis) – *parnæš*, *suriš*, *nuskūs* (silpnasis kirtis). Nežymėtas vidinių skiemenų kirtis tokiu atveju būtų stiprusis, galinių skiemenų – silpnasis. 4 atvejį (*plá.unuos*, *krú.muos*) galima aiškinti stipriuoju fonologiniu šalutiniu kirčiu (*plá.unuos* = /pláv.nũ.s/, *krú.muos* = /krú.mũ.s/), silpnąjį šalutinį kirtį rezervuojant tokioms (veikiausiai fakultatyvioms) opozicijoms, kaip vns. kilm. *ruñ.kas* : dgs. vard. *ruñ.kas*, 2 a. (*tu*) *stó.vi* : 3 a. (*á.nas*) *stó.vi* (žr. Kosienė, Girdenis, 1979).

5.3. Ir ši pagerinta versija, matyt, nėra tikras fonologinis sprendimas. Didžiausias jos trūkumas – per daug laisva stipriojo ir silpnojo kirčio priešpriešos distribucija. Kalbose, kuriose du kirčio tipai iš tikrųjų egzistuoja (pavyzdžiui, švedų ir norvegų¹⁷), jų opozicija remiasi prieškirtinio ir pokirtinio skiemens kontrastu ir todėl nei vienskiemeniuose žodžiuose, nei galiniame skiemenyje negalimà. Taigi natūralu suponuoti kirčio tipų kontrastą *gí.væ* : *gi.và* tipo atvejais, bet visiškai nenatūralu – tokiose formose, kaip *anó.* : *aná.* ar *ge.šmē.s* : *gæ.šmæ.s* ir, tuo labiau, *dabé.tuos* „duobėtuose“ : *dabé.tas* „(vns. kilm.) duobėtos“. Be aiškesnės interpretacijos liktų tokie kontrastai, kaip *rìšćæ* : *rìšćæ̃*, ir *ažjæ.dis* tipo lytys.

O pats blogiausias dalykas šiuo atveju būtų tas, kad silpnojo–stipriojo kirčio kontrastas jau yra, jeigu taip galima sakyti, užimtas. Kas, jeigu ne šie kirčiai skiria tokias lytis, kaip daiktavardis *ká.ltas* bei dalyvis *kā.ltas*¹⁸, nekartotiniai veiksmazodžiai *láužæ*, *spá.udæ*. bei kartotiniai *lā.užæ*, *spā.udæ*. – ir dar daugelį kitų panašių ne visai homoniminių formų¹⁹?

6. Lieka vienintelė išeitis – grįžti prie tos uteniškių ir apskritai rytinių rytų aukštaičių balsių kiekybės interpretacijos, kurią nuo A. Baranausko laikų intuityviai priima tradicinė lietuvių dialektologija. O jos būdingiausias bruožas yra tas, kad visų

¹⁶ Pirmoji tokią mintį iškėlė pati svarstomosios hipotezės autorė (žr. Kosienė, 1980, 48).

¹⁷ Šias kalbas, rašydama apie uteniškių kirčio tipus, pamini jau O. Kosienė (1978, 35 t.).

¹⁸ Transkripcija *ad hoc*! Dvigubu akūto ženkle norime pabrėžti priegaidės „išsisklaidymą“ visame skiemenyje, būdingą tokio tipo formoms (plg. Girdenis, Kačjuškene, 1987).

¹⁹ Apie šį reiškinį žr. (Girdenis, 1995, 249, 51 išn. ir min. lit.). Kad jis būdingas ir uteniškiams, pirmoji yra pastebėjusi O. Kosienė: apie tai ji kalbėjo 1980 m. Rygoje vykusiame IV baltistų kongrese. Deja, iš pranešimo tezių (Kosienė, 1980) to nematyti.

trijų ilgumų balsiai vertinami kaip savarankiški vienetai. „Išvertę“ tą vertinimą į fonologijos kalbą, gauname s a v a r a n k i š k a s trumpąsias (\check{V}), pusilges (V .) ir ilgąsias (\bar{V}) balsines f o n e m a s:

$\check{V} = /i (e) a u/$

$V. = /i. <\overset{e}{i}.> (e.) a. <\overset{u}{u}.> u./$

$\bar{V} = /i \cdot \overset{e}{i} \cdot \overset{e}{e} \cdot \overset{u}{u} \cdot u/$ (nykstančiose žadininkų šnektose: $\bar{V} = /i \cdot \overset{e}{i} \cdot \overset{e}{e} \cdot \overset{u}{u} \cdot u/$ arba $\bar{V} = /i \cdot \overset{e}{i} \cdot \overset{e}{e} \cdot \overset{u}{u} \cdot u/$).

6.1. Visos fonemos pirmiausia kontrastuoja „vyriškojoje“ pozicijoje – galiniuose skiemenyse, turinčiuose pagrindinį arba šalutinį kirtį, plg. (be anksčiau paminėtų pavyzdžių *duñtis*, *kasù* ir kt.): *kelù* ~ *keliù* ↔ *kelù.* ~ *keliù.* ↔ *kelū.* ~ *keliū.* ↔ *kelū.* ~ *keliū.* dgs. gal. *da.bé.tas* ↔ vns. kilm. *da.bé.tas* ↔ dgs. vt. *da.bé.tuos*, taip pat skienuo, einas tiesiai prieš trumpąjį galinį skiemenį, pvz.: *rudi* ~ *rudi.* *ru.dis* „(būs. l. 3 a.) rūdys“ ↔ *rudis* ~ (dgs. gal.) *rūdis*. Turint galvoje 3.4 „išimti“ (*ràščæ* „rasčiau“ ir kt.), su išlyga galima kalbėti apie visų trijų balsių tipų kontrastavimą visose „moteriškosiose“ pozicijose, neužmirštant, kad trumpasis kirčiuotas balsis ribotas morfologiškai – galimas tik tam tikrose formose. Šiaip nekirčiuotuose skiemenyse neutralizuojamos pusilgės ir ilgosios fonemos; kirčiuotose negalinėse pozicijose linkstama neutralizuoti pusilgių ir trumpųjų fonemų priešpriešą. Abiem atvejais archifonemoms atstovauja pusilgiai balsiai:

$V. \leftrightarrow \check{V} \rightarrow V. / [+ \text{kirč.}]$

$\bar{V} \leftrightarrow V. \rightarrow V. / [- \text{gal.} \ \& \ - \text{kirč.}]$

Iš šių santykių plaukia gana nelaukta išvada: pusilgiai balsiai turėtų būti n e ž y m e t i e j i ternarinių kiekybės opozicijų nariai. Nesame visai tikri, ar šį teiginį paremtų fonostatistika, bet neabejojame, kad tam tikrus tarmės diachroninius procesus galima suprasti, tik jį priėmus. Kaip jau užsiminta, kirčiuotuose negaliniuose skiemenyse yra palyginti neseniai atsiradę pusilgiai [*ie*] ir [*uo*] ekvivalentai, atliepiantys bendrinės kalbos trumposioms periferinėms fonemoms <*e/ę*> bei <*o*> (plg. *J a s i ū n a i t è*, 1985). Antra, apie nežymėtą pusilgių balsių fonologinę prigimtį liudija neretas hiperkorekcinis nekirčiuotų balsių pusilgumas, ypač būdingas naujai į tarmę patekusiems žodžiams, pvz.: *bú.fe.tas* „bufetas“, *ka.raĩ.vis* „kareivis“, *pi.liėti.s* „piliėtis“, *raĩ.tel.is* „raitelis“, *šrũ.bás* „sriubōs“, *šlũ.žai* „šliužai“ (daugiau pavyzdžių žr. *J a s i ū n a i t è*, *S t u n d ž i a*, 1990, 29 et passim²⁰; plg. dar 6.3).

6.2. Nekerčiuotų galūnių ilgumus galima interpretuoti dvejopai: arba tarti, kad ir ši pozicija yra relevantinė visų tipų fonemoms, arba, kaip jau sakyta, motyvuoti jų

²⁰ Dabar pagrindinę to straipsnio išvadą (*J a s i ū n a i t è*, *S t u n d ž i a*, 1990, 34) reikėtų pakeisti diametraliai priešinga. Tie „nemotyvuoti“ pusilgumai rodo ne trijų ilgumų sistemos irimą, o kaip tik jos įsitvirtinimą bei realumą. Žinoma, ir dabar manytina, kad tai hiperkorekcinės prigimties reiškinys, susijęs su pagrindiniame tekste toliau minimu visišku nekirčiuotų ilgumų trumpėjimu kuriose ne kuriose šnektose.

kiekybę fonologiniu šalutiniu kirčiu. Antroji alternatyva atrodo tikresnė, nes, pirma, fonologinio šalutinio kirčio neišvengtume, net ir pasirinkę pirmąją interpretaciją: jį vis tiek turėtume pripažinti tokiais jau aptartais atvejais, kaip *tù stó·vi* (plg. *ánas stó·vi*), vns. kilm. *ruñ·kas* (plg. dgs. vard. *ruñ·kas*). Antra, „prozodi-
nė“ nekirčiuotų ilgųjų balsių traktuotę remia jų fonetinės savybės: aiškiau kalbant, nesunku pastebėti, kad jų tonas lyg aukštesnis negu „normalių“ pusilgių galūnių, o priegaidė primena tvirtapradę²¹.

6.3. Tad visų trijų kiekybės laipsnių balsinės fonemos kontrastuoja šiais atvejais:

a) galiniame skiemenyje, kirčiuotame pagrindiniu arba šalutiniu kirčiu: *lašù ~ lašù ↔ lašú.* ~ *lašų ↔ lašū ~ lašã, tárpus ~ tárpus, tárpu.* ~ *tárpu (-ą), tárpuos ~ tárpuos;*

b) priešpaskutiniame kirčiuotame skiemenyje – plg. *riščæ : rí·šæ. ↔ rĩ·šæ, šùščæ : šú·štæ. ↔ šũ·štæ.*

c) priešpaskutiniame nekirčiuotame skiemenyje prieš trumpąją galūnę: *rudì : ru·dìs* „rūdys“ ↔ *ru·dìs ~ rūdìs.*

Stipriausia, morfologiškai beveik neribota yra pirmoji (a) pozicija. Antrojoje (b) ribotas trumpųjų balsių vartojimas, trečiojoje (c) – pusilgių balsių.

Kitose pozicijose kontrastuoja tik dvejopos kiekybės balsiai: kirčiuotuose skiemenyse pusilgiai ir ilgieji, nekirčiuotuose – pusilgiai ir trumpieji. Vadinas, silpnosiose pozicijose esama dviejų kiekybės laipsnių opozicijų. Reikia pasakyti, kad daug kur šiaurinėse uteniškių ir kupiškėnų šnektose ir šios binarinės opozicijos gali bent fakultatyviai patirti neutralizaciją (sakytume, antro laipsnio neutralizaciją) trečiajame ir tolesniame nuo žodžio galo prieškirtniame skiemenyje, plg.: *aba.lí·s ~ obuolýs, křutini ~ kriūtinė, mežæ.nõ·j ~ miežienõj, pudì·mì ~ pūdymė, vake.tí·s ~ vokitýs, žuš·kùs ~ žasiokùs* (Antalieptė, Rokiškis ir kt.). Tai gerai matyti ir iš Daugai-
lių šnektos magnetofono įrašų, plg.: *grudù.* ~ *grūdų, rikščú. dúodava.* (bet *tó· rikštìs*). Bent jau Antalieptėje balsiai linkę trumpėti disimiliaciškai – prieš kitą tokį pat ar bent to paties pakilimo balsį: sakoma *mežæ.nõ·j, milimó·jæ* „mylimoji“, *pjeve.jėi ~ pjovėjai, žvirinúos* „žvyrnuose“, bet *gru.dé.lėi ~ grūdėliai, žali.nai ~ žolynai*. Naujai į tarmę patekusiuose žodžiuose gali būti sutrumpėję ir pokirtiniai balsiai, pvz.: *mó·kita.jæs* „mokytojas“, *núotiki.s* „nuotykis“, *pó·suki.s* „posūkis“²². Be abejo, ši fakultatyvi neutralizacija yra bent jau vienas iš svarbiausių motyvų, sukėlusių anksčiau paminėtus „neetimologinius“ balsių pailgėjimus (žr. 6).

6.4. Iš to, kas pasakyta, turėtų būti aišku, kad dabar kiekvienas kirtis yra fonologinis ir kad nevienskiemenių žodžių, neturinčių fonologinio kirčio, nelieka:

²¹ Plg. 15 išn.

²² Pastaruosius du žodžius su trumpojo balsio refleksu taria ir šiaurės žemaičiai telšiškiai: *núotkis, púosukis* (dgs. vard. *núotekė, púosokė!*). Galimas dalykas, kad trumpajam balsiui įsigalėti padeda tai, kad kaip tik tokį balsį turi atitinkamų veiksmazodžių būtasis kartinis laikas (*nutiko, pasūko*).

formos *gærà*, *paliktì* yra tokios pat kirčiuotos, kaip ir *gæ.ras*, *gæràs.s*, *pá.liktas* ar *paliktá.s*. Žinoma, tai nereiškia, kad kirtis kalbėjimo sraute negali fakultatyviai išnykti, – bet tai jau sakinio fonologijos dalykai, kurių lietuvių fonetikai nei dialektologai dar nėra tyrę.

7. Dabar turime tokį rytų aukštaičių uteniškių balsinių fonemų inventorių:

trumpieji balsiai:	pusilgiai balsiai:	ilgieji balsiai:
/ i u	i. u.	i̇ u̇
	< ^e i.> < ^o u.>	i̇̇ u̇̇
(e) a	(e.) a.	ė̇ ɔ̇̇ /

7.1. Skliaustuose pateiktosios fonemos ir atitinkamos archifonemos skiriamos nuo /a/ ir /a./ tik vienoje kitoje šnektoje. Po priebalsių jos sutampa visais atvejais. Trumposios archifonemos atstovas prieš minkštąjį priebalsį būna labai uždaras ir supriešakėjęs – skamba visai kaip [e] ar net [ė] tipo balsis, – pavyzdžiui, sakoma maždaug *nekíetas*, *keľù*, *veží.mas*²³; pusilgis supriešakėjęs ir priešakinis žemutinis balsis prieš kietąjį priebalsį ir pauzę tariamas kaip labai atviras „poliftongoidas“ [æ.] ≈ [^ea]: *má.tai* ~ mėtai, *pačá.s* ~ pačiõs, *šviñ.tæ.* ~ šveñtė, *švi̇.stæ.* ~ švęstie „švęsti“²⁴. Žodžio pradžioje beveik visuotinai *e* → *a*, *e.* → *a*. arba *e.* → *je.* (pvz., O. Kosienės liudijimu, Debeikiuose sakoma *jėžis* „ežys“)²⁵ – net ir ten, kur šie balsiai išlikę, jie pasitaiško tik viename kitame žodyje. Pavyzdžiui, antalieptiškiams su [e e.] žinomas tik *eží.s* ~ ežys, *é.ži.* ~ eži...²⁶ – kituose žodžiuose turimi [a a.]: *á.gla.* „eglė“, *aketá.* „eketė“, *á.pušæ.* „epušė“, *aré.lis* „erelis“, *asmù* „esu“; išimties nesudaro net gana nauji skoli-

²³ Spektrinės analizės duomenimis, vidutinės šio alofono formančių reikšmės tokios: F₁ = 550 Hz, F₂ = 2400 Hz, F₃ = 3200 Hz (čia ir toliau formančių reikšmių vidurkiai apvalinami 10 Hz tikslumu; dėl lentelių žr. 32 išn.). Tai dažniai, būdingi ne [e] ar [æ], o [ė] tipo balsiams. Kompiuteriu dirbtinai pailginti iki ilgųjų ar pusilgių (maždaug iki 150–200 ms), jie skamba beveik kaip zanavykų [ė].

Spektrinė analizė ir kiti eksperimentai atlikti P. Kasparaičio kompiuterine sistema „KALBAM44“ – modernizuota mokslo literatūroje jau paminėtos sistemos „KALBAME“ versija (žr., pvz., Girdenis, 1995, 198, 139 išn.). Diktore buvo Antalieptės (Zarasų raj.) šnektos atstovė (g. 1958). Tiriamieji žodžiai įskaityti į personalinį kompiuterį trumpų frazių stipriosiose pozicijose.

Pabrėžiame, kad visi čia pateikiami spektrinės analizės duomenys yra ž v a l g o m o j o pobūdžio, jos išvados laikytinos tik rimtesnių eksperimentų darbo hipotezėmis.

²⁴ Nekirčiuoto [æ.] formančių dinamika tokia: balsio pradžia – F₁ = 590 Hz, F₂ = 2170 Hz, F₃ = 2790 Hz, vidurys – F₁ = 770 Hz, F₂ = 1890 Hz, F₃ = 2540 Hz, pabaiga – F₁ = 760 Hz, F₂ = 1680 Hz, F₃ = 2600 Hz. (plg. nekirčiuoto [a.] vidurį: F₁ = 780 Hz, F₂ = 1730 Hz, F₃ = 2670 Hz – [æ.] baigmė net labiau pasislinkusi užpakalinės eilės kryptimi).

²⁵ Taip yra buvę K. Jurgelionio šnektoje. Jis ne tik tą reiškinį tiksliai apibūdina (žr. J u r g e l i o - n i s, 1911, 8), bet ir nevartoja rašmenų, reiškiančių priešakinius žemutinius balsius, – pavyzdžiui, rašo: *m'ar'g'át'y* ~ mergėlę, *d'ān'át'y* ~ dienėlę, *s'ān'ātā* ~ sienelė (op. cit., 7).

²⁶ Girdėta ir lytis *æ.sù*, bet tai tik iš bendrinės kalbos atklydusi naujovė: tradicinės yra formos *asmù*, *asl*, *ástt*.

niai, pvz.: *ali.éktra* „elektra“, *aseñ.cijæ* „esencija“, *añ.rikas* „Henrikas“ (bet plg. *é.ri-kas* „Erikas“). Iš viso šnektoje turėtų būti apie 20 žodžių su *e- → a-* ir *ei- → ai-*²⁷.

7.2. Kiti svarbesni alofonai – suužpakalėję [*ɪ ɪ.*], [*ɛ ɔ ɔ.*], supriešakėję [*ü ü. ü.*], [*ɔ.*] ir t.t. – žinomi iš ankstesnių darbų (ypač *K o s i e n é*, 1978). Naujai esame pastebėję tik tai, kad visi supriešakėjusieji balsiai yra diftongoidai, pasižymį ryškiai kintančia antrąja formante (t.y. artikuliacijos eile). Trumpasis [*ü*] apskritai neturi kvazistacionarinės dalies – net pats balsio vidurys toks supriešakėjęs²⁸, kad šį alofoną galėtume transkribuoti grafema [*ü*] (ypač tarp dviejų minkštųjų priebalsių, – pvz., *prá.šüsi* ~ *prāšiusi*). Atkreiptinas dėmesys į trumpojo [*a*] redukciją, visiškai reguliarią galūnėse – ir kirčiuotose, ir nekirčiuotose: jis tik kiek didesniu atvirumu (kitaip tariant, aukštesne F_1) tesiskiria nuo [*ɪ*]²⁹. Todėl šį alofoną tiesiog būtina transkribuoti specialiu rašmeniu: *šakà* ~ *šakà*, *vaĩ.kas* ~ *vaĩkas* ir t.t. Panašių reiškinių, matyt, yra ir kitose pozicijose, bet smulkiau jų nesame tyrę – kol kas aišku tik tai, kad bent prieš minkštuosius priebalsius nekirčiuotas [*a*] labai artimas redukuotajam³⁰.

8.1. Mūsų eksperimentas patvirtina visus ankstesnius „impresionistinius“ stebėjimus: iš tikrųjų trumpieji, pusilgiai ir ilgieji balsiai skiriasi trukme *v i s o s e* pagrindinėse *r e l e v a n t i n ė s e* pozicijose (žr. 3 lent.). Tik vienu (periferiniu *< i ě . >* ↔ [*i ě .*], *< u ó . >* ↔ [*u ō .*]) atveju reikšmingumo lygmuo žemesnis kaip 0,05 – visais kitais ir pasikliaujamieji intervalai, ir Studento kriterijus rodo labai reikšmingus skirtumus. Ypač gerai tie skirtumai matyti iš trukmės santykinių reikšmių, apskaičiuotų vienetai prilyginant atitinkamos pozicijos trumpuosius balsius

Apibendrintai kalbant, galima sakyti, kad pusilgis balsis maždaug 2 kartus ilgesnis už trumpąjį, ilgasis – 2,5 karto. Krinta į akis tai, kad nekirčiuotuose vidiniuose skiemenyse (pvz.: *rudì* : *rudìs* : *rudìs* ir pan.) balsiai santykiauja beveik visai taip, kaip manė A. Baranauskas, kuris, kaip žinoma (žr. *B a r a n o v s k ò j*, 1898, 21 tt.), trumpuosius balsius vertino kaip vienmorius, pusilgius – kaip dvimorius, ilguosius – kaip trimorius, – vadinas, jautė, kad apytikslis jų trukmės santykis yra 1 : 2 : 3. Fantastiška intuicija!

²⁷ [*e e.*] ir [*a a.*] defonologizacija vyksta gana sparčiai. Štai K. Būgos laikais dusetiškaiai (veikiausiai ir kiti to kampo rytų aukštaičiai) *e-* versdavę į *a-* tik tada, kai jis visoje paradigmoje neturėdavęs kirčio arba priderėjęs tvirtagaliui dvigarsiui (žr. *B ū g a*, 1961, 300 t.; plg. *Z i n k e v i č i u s*, 1966, 121). Daugiau pavyzdžių ir samprotavimų žr. (*J a s i ū n a i t ė*, 1993, 24 t.).

²⁸ Pradinės balsio atkarpos formantės tokios: $F_1 = 530$ Hz, $F_2 = 1610$ Hz, $F_3 = 2490$ Hz, vidurinės atkarpos – $F_1 = 560$ Hz, $F_2 = 1370$ Hz, $F_3 = 2810$ Hz, galinės – $F_1 = 570$ Hz, $F_2 = 1460$ Hz, $F_3 = 3030$ Hz.

²⁹ Plg. vidutinės kirčiuoto galinio [*a*] (tikriausiai sakant, [α]) formantės: $F_1 = 600$ Hz, $F_2 = 1960$ Hz (!), $F_3 = 2860$ Hz. Nors ir atrodytų keista, nekirčiuotoje pozicijoje F_2 pastebimai žemesnė (1780 Hz).

³⁰ Žodžių *akìs*, *šakìs* ~ Šakys pradinio skiemens balsio $F_1 = 650$ Hz, $F_2 = 1970$ Hz, $F_3 = 2940$ (plg. daug tamsesnę [*a*], tariamą prieš tolesnio skiemens kirčiuotą lūpinį balsį: $F_1 = 730$ Hz, $F_2 = 1440$ Hz, $F_3 = 2940$ Hz – tai visai kitas garsas).

Balsių trukmė ir jos vertinimas Studento kriterijumi³¹

Būdingi pavyzdžiai: 1) dgs. gal. *duñtìs* – vns. vard. *duñtìs*, 2) dgs. vt. *duñtìs* – vns. vard. *duñtìs*, 3) vns. kilm. *rudàs* – *rudàs*, 4) dgs. vard. *rùdas* – *rùdas*, 5) *nekiétas* – *bañkiétas*, 6) tar. n. vns. 1 a. *kĩšçæ* – bendr. *kĩštæ*., 7) vns. kilm. *kĩšçæ* – 3 a. *kĩšçæ*.

3 lentelė

Nr.	<i>n</i>	\bar{x} (ms)	<i>s</i> (ms)	<i>v</i> (%)	95% p. int. (ms)	$t_p > t_\alpha$
1.1	12	69,5	16,9	24,2	58,8 ÷ 80,2	
2	12	145,6	9,6	6,6	139,6 ÷ 151,7	13,62 > $t_{0,001} = 3,79$
2.1	12	164,6	17,0	10,3	153,8 ÷ 175,4	
2	12	145,6	9,6	6,6	139,6 ÷ 151,7	3,37 > $t_{0,005} = 3,19$
3.1	6	62,9	5,9	9,3	56,8 ÷ 69,0	
2	9	107,4	11,8	11,0	98,3 ÷ 116,5	8,47 > $t_{0,001} = 4,22$
4.1	3	130,6	20,9	16,0	78,6 ÷ 182,5	
2	6	172,4	20,8	12,0	150,6 ÷ 194,2	2,84 > $t_{0,05} = 2,37$
5.1	10	175,0	15,5	8,9	163,9 ÷ 186,1	
2	10	159,1	20,3	12,8	144,6 ÷ 173,7	1,97 > $t_{0,1} = 1,74$
6.1	6	95,9	5,06	5,3	90,6 ÷ 101,2	
2	9	162,8	13,9	8,5	152,1 ÷ 173,5	11,18 > $t_{0,001} = 4,22$
7.1	6	199,3	15,0	7,5	183,6 ÷ 215,1	
2	9	162,8	13,9	8,5	152,1 ÷ 173,5	4,83 > $t_{0,001} = 4,22$

(žr. 4 lent.; skaičiuojant atsižvelgta ir į duomenis, nepateiktus 3 lentelėje).

Balsių kiekybės santykiai (*I* : *P* – ilgojo ir pusilgio balsio trukmės santykis)

4 lentelė

P o z i c i j a		B a l s i o t i p a s			I : P
		trump.	pusilgis	ilgasis	
Kirčiuota	žodžio galas	1	1,7	2,1	1,2
	žodžio vidus	1	2,1	2,4	1,1
Nekirč. žodžio vidus		1	1,9	2,7	1,4
Vidutinės reikšmės		1	1,9	2,4	1,3

³¹ Simbolių reikšmės: *n* – matavimų skaičius (imties tūris), \bar{x} – aritmetinis vidurkis, *s* – standartinis (kvadratinis) nuokrypis, *v* – variacijos koeficientas, *p. int.* – pasikliaujamasis intervalas, t_p – apskaičiuota Studento kriterijaus reikšmė, t_α – kritinė to kriterijaus reikšmė (α – atitinkamas rezultatų reikšmingumo lygmuo). Duomenys apdoroti personaliniu kompiuteriu pagal mūsų pačių sudarytą programą „STUDENT“ (programavimo kalba – TURBO-PASCAL, v. 7.0). Formulės, kuriomis čia naudotasi, gerai žinomos iš kitų eksperimentinės fonetikos darbų.

8.2. Kokybės požymiai ternarinę kiekybės opoziciją griežtai suskaido į dvi klases: vienoje atsiduria trumpieji balsiai, kitoje – ilgieji ir pusilgiai. Štai priešakinės eilės aukštutinių balsių spektrinės analizės duomenys atrodo taip (žr. 5 lent.).

Skirtingos kiekybės *i* tipo balsių formantės ir jų reikšmių vertinimas Studento kriterijumi³²

Būdingi pavyzdžiai: 1, 3, 5) dgs. gal. *duñtĩs* – vns. vard. *duñtĩs*; 2, 4, 6) dgs. vt. *duñtĩs* – vns. vard. *duñtĩs*; 7, 9, 11) tar. n. vns. 1 a. *kišćæ* – bendr. *kištæ*.; 8, 10, 12) 3 a. vns. kilm. *kišæ*. – 3 a. *kišæ*.; 13, 14, 15) vns. vard. *duñtĩs* – bendr. *kištæ*.

5 lentelė

Nr.	n	\bar{x} (Hz)	s (Hz)	v (%)	95% p. int. (Hz)		$t_p > < t_\alpha$	Formantės	
1.1	6	450	32	7,1	417	÷	484	F ₁	
2	6	384	44	11,5	337	÷	430	2,99 > $t_{0,05} = 2,23$	„
2.1	6	377	19	5,1	357	÷	397	„	
2	6	384	44	11,5	337	÷	430	0,33 < $t_{0,1} = 1,81$	„
3.1	6	1998	113	5,7	1879	÷	2117	F ₂	
2	6	2751	44	1,6	2705	÷	2797	15,2 > $t_{0,001} = 4,59$	„
4.1	6	2770	50	1,8	2718	÷	2822	„	
2	6	2751	44	1,6	2705	÷	2797	0,71 < $t_{0,1} = 1,81$	„
5.1	6	3137	71	2,3	3063	÷	3211	F ₃	
2	6	3299	31	0,9	3266	÷	3331	5,13 > $t_{0,001} = 4,59$	„
6.1	6	3327	27	0,8	3298	÷	3355	„	
2	6	3299	31	0,9	3266	÷	3331	1,67 < $t_{0,1} = 1,81$	„
7.1	3	432	39	9,1	334	÷	530	F ₁	
2	6	379	31	8,1	347	÷	411	2,26 > $t_{0,05} = 2,37$	„
8.1	3	377	32	8,4	299	÷	455	„	
2	6	379	31	8,1	347	÷	411	0,08 < $t_{0,1} = 1,89$	„
9.1	3	2542	25	1,0	2481	÷	2603	F ₂	
2	6	2778	40	1,4	2736	÷	2820	9,21 > $t_{0,001} = 5,41$	„
10.1	3	2799	32	1,1	2721	÷	2877	„	
2	6	2778	40	1,4	2736	÷	2820	0,80 < $t_{0,1} = 1,89$	„
11.1	3	4156	46	1,1	4043	÷	4270	F ₃	
2	6	3224	49	1,5	3172	÷	3276	27,3 > $t_{0,001} = 5,41$	„
12.1	3	3226	87	2,7	3009	÷	3443	„	
2	6	3224	49	1,5	3172	÷	3276	0,04 < $t_{0,1} = 1,89$	„
13.1	6	384	44	11,5	337	÷	430	F ₁	
2	6	379	31	8,1	347	÷	411	0,22 < $t_{0,1} = 1,81$	„
14.1	6	2751	44	1,6	2705	÷	2797	F ₂	
2	6	2778	40	1,4	2736	÷	2820	1,12 < $t_{0,1} = 1,81$	„
15.1	6	3299	31	0,9	3267	÷	3331	F ₃	
2	6	3224	49	1,5	3172	÷	3276	3,16 > $t_{0,05} = 2,23$	„

³² Lentelėje formančių reikšmių vidurkiai neapvalinami.

Iš lentelės matyti, kad trumpasis kirčiuotas [i] ir žodžio gale (1.1, 3.1, 5.1), ir žodžio viduje (7.1, 9.1, 11.1) skiriasi nuo pusilgio [i.] (suprantama, ir ilgojo [iː]) visomis trimis formantėmis: aukštųjų formančių skirtumo reikšmingumo lygmuo labai aukštas ($P < 0,001$), pirmosios formantės – kiek žemesnis ($P < 0,05$), bet vis tiek statistškai patikimas. Tuo tarpu pusilgiai ir ilgieji balsiai turi tokias artimas visas tris formantes, kad nė vienu atveju nėra statistinio pagrindo teigti, kad tos formantės yra skirtingos, nors pasirinktas reikšmingumo lygmuo ($P = 0,1$) labai žemas³³. Dar aiškiau šie santykiai matyti iš 1 ir 2 pav., kur schemiškai pavaizduoti šių balsių spektrai. Pusilgių ir ilgųjų formantės tiesiog neišskiriamai sugulusios viena ant kitos – trumpojo [i] formantės visada skirtingos, labiausiai į akis krinta žemesnė F_2 . Iš schemų dar matyti tai, kad žodžio viduje ir gale tariami skirtingi kirčiuoto trumpojo [i] alofonai: pirmasis mažiau nutolęs nuo ilgojo ir pusilgio koreliato³⁴.

8.3. Buvo matuojami ir aukštutinių užpakalinės eilės balsių spektrai, bet matavimo rezultatai nėra labai vaizdūs, kadangi dažniausiai šių garsų (ypač ilgųjų) pirmosios formantės neįmanoma atskirti nuo antrosios – beveik visada jos susilieja į vieną dažnių juostą, lokalizuotą 600–700 Hz intervale³⁵. Kai balsiai eina po minkštojo priebalsio, formantės būna visai ryškios ir rodo tuos pačius santykius, kuriuos ką tik apžvelgėme (žr. 3 pav.), tik, kadangi šie garsai žematoniai, ilgasis ir pusilgis balsis fonacijos viduryje turi žemesnę F_2 negu trumpasis.

8.4. Šešios 5 lent. paskutinės eilutės (13.1–15.2) rodo, kad kirčiuotų pusilgių balsių kokybė nepriklauso nuo jų kilmės. Ir galinis [i.] < *ī, ir vidinis [i.] < *i- turi maždaug tokias pat pirmąsias dvi formantes, kurios, kaip žinoma, ir lemia fonologiškai reikšmingą balsių tembrą. Tiesa, kiek skiriasi F_3 , bet 75 Hz skirtumas šioje dažnių zonoje klausa menkai tesuvokiamas; be to, čia jis veikiausiai susijęs su tam tikrais intonaciniais veiksniais. Tad kalbininkų pokalbiuose ne kartą iškilusi mintis, kad kalbamųjų balsių artikuliacija galbūt nėra vienoda, bent kol kas nepasitvirtina.

9.1. Jeigu neatsižvelgsime į tai, kad pusilgiai balsiai yra nežymėtieji ternarinių opozicijų nariai, akustiniai požymiai leistų tas opozicijas aprašyti šiomis dviem binarinių požymių poromis

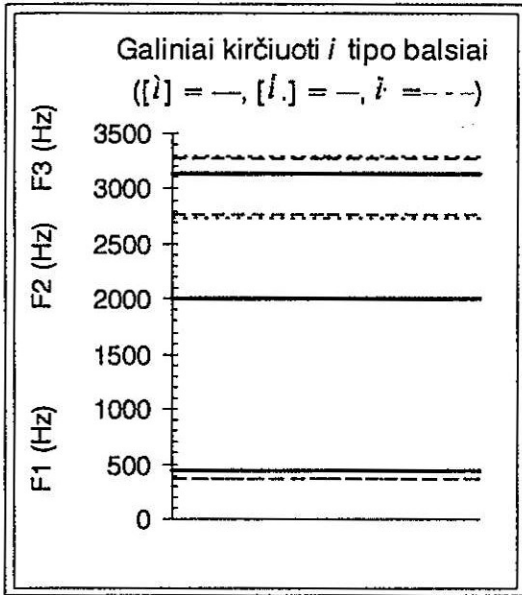
³³ A. S a l y s (1992, 114 et passim), matyt, yra manęs kitaip. Pusilgius [i. u.] jis kartkartėmis žymėdavo grafemomis *i*, *u*, o ilgiesiems pavartodavo panašius rašmenis su dviem apatiniais taškais, reiškiančiais didesnę uždaramą bei įtempimą.

³⁴ Dirbtinai pailgintas iki 150–200 ms, galinis [i] skamba beveik kaip šiaurės žemaičių [e.] ar [eː]. Vidinis [i] po tokios operacijos taip smarkiai nepakinta, bet vis tiek su ilguoju [iː] ar pusilgiu [i.] nesutampa – skamba kaip tas pats [i], tik emfatiškai pailgintas.

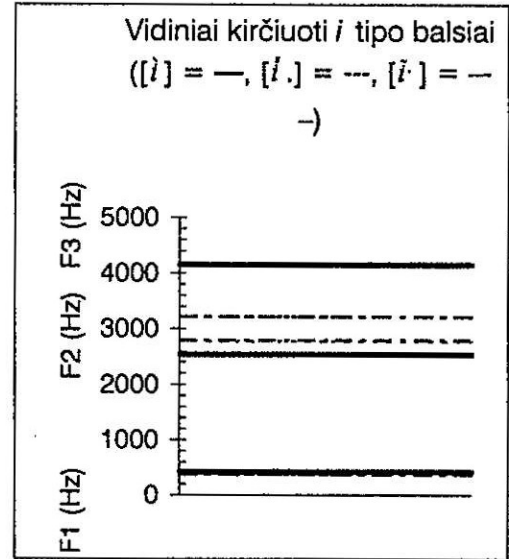
³⁵ Dirbtinai pailgintas galinis [u] primena ne tiek žemaičių [o], kiek ištęstą silpnai labializuotą garsą, šiek tiek panašų į [ɔ.] ar švedų kalbos [uː]. Panaši operacija su vidiniu [u] sukuria garsą, kokybe beveik nesiskiriantį nuo pusilgio [u.] ir ilgojo [uː]. Turint galvoj šią ir 34 išnašą, galinius aukštutinius trumpuosius balsius reikėtų transkribuoti kitaip negu vidinius, – pvz.: *naktis*, *ratūs* ir t.t. Tiesa, tai labai pjautūsi su tradicija, rezervavusia *i* bei *u* tik kai kurioms žemaičių šnektoms (bet plg. tokias A. S a l i o [1992, 114 et passim] pateikiamas rytiečių formas: *piŋkī* ~ penkī, *žyšīs* ~ žašis, *bágu* ~ bėgu).

	\bar{V}	$V.$	\check{V}
- 'įtemptasis'-'neįtemptasis'	+	+	-
- 'ilgasis'-'neilgasis'	+	-	-

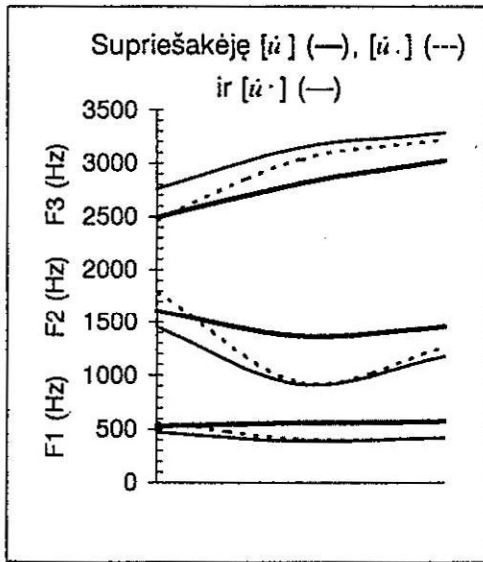
Pirmoji požymių pora pusilgius ir ilgusius balsius atskirtų nuo neįtemptų trumpųjų, antroji – jau prozodinės prigimties – pora atskirtų ilgusius balsius nuo pusilgių.

1 p a v. Galinių kirčiuotų tipo balsių formantės

2 p a v. Vidinių kirčiuotų i tipo balsių i formantės

3 p a v. Supriešakėjusių u tipo balsių formančių dinamika

Pasirinkimą tvirtai remia apžvelgtieji spektrinės ir audicinės analizės rezultatai, aki- vaizdžiai parodę, kad trumpieji balsiai yra linkę į redukciją ir turi formantes, artimesnes centrinei spektrogramos zonai. Išnagrinėtieji ilgieji ir pusilgiai balsiai skiriamųjų spektrinių požymių neturi – skiriasi tik trukme ir galbūt dar kokiais kitais prozodiniais bruožais.

Jeigu sutiksime, kad pusilgiai balsiai tikrai yra nežymėti ir trumpųjų, ir ilgųjų fonemų atžvilgiu, jie turi gauti neigiamus požymius ir vienoje, ir kitoje poroje. Kadangi ilgieji balsiai stipriausiai žymėti, tikriausi atrodytų tokie deriniai:

	\bar{V}	$V.$	\check{V}
- 'ilgasis'-'neilgasis'	+	-	-
- 'neįtemptasis'-'įtemptasis'	0	-	+

Požymiai lieka tie patys – pakinta tik jų hierarchija.

Garsų lygmenyje, be jokios abejonės, priimtinesnė pirmoji traktuotė, bet tie fo-

nologiniai argumentai, kuriais dabar disponuojame, labiau remtų antrąją. Kol kas pasirinkti vieną iš jų galėtume tik valios aktu, bet tai nebūtų mokslinis sprendimas. Taip pat nemoksliška būtų rinktis pirmąją alternatyvą tik todėl, kad antruoju atveju pliusą gauna neigiamas požymis 'neįtemptasis' – taip yra tik dėl mūsų „metakalbos“ savybių. Jeigu rašytume, sakysim, angliškai, to požymio vardas atrodytų visai „teigiamas“ – *lax* (plg. *tense* „įtemptasis“). Ir čia, ir kitur svarbu terminų turinys, o ne jų skambėjimas.

Tolesnius šios krypties apmąstymus turės nulemti smulkesnė audicinė ir akustinė dvigarsių analizė. Jeigu tyrimai parodytų, kad, tarkim, būsimąjo laiko formos *laikis* „laikys“, *plaukis* „plaukys“, (*su*)*uŋglis* „(su)angllys“, (*iž*)*duñtis* „išdantys“ ir pan. turi trumpesnę dvigarsį, negu vns. vt. *laiki* ~ laikė, es. l. 1 a. *plauki* ~ plauki, dgs. gal. *uŋglis* ~ anglis, *duñtis* ~ dantis³⁶, tektų rinktis pirmąją interpretaciją, nes ir pusilgiai, ir ilgieji balsiai tada sudarytų vieną bendrą balsių klasę, ekvivalentišką dvigarsiams – pusilgiai trumpesniesiems („dvimoriams“), ilgieji ilgesniesiems („trimoriams“). Sprendžiant iš A. Baranausko ir ypač vėlesnių H. Hirto darbų³⁷, visai tikėtina, kad nedidelis skirtumas čia galimas.

9.2. Trijų kiekybės laipsnių vokalizmas yra tipologinė retenybė. Būdinga, kad didžiausias kalbos universalijoms skirtas veikalas „Universals of Human Language“ apie tokias sistemas nė neužsimena – rašo tik apie galimą ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešą, primindamas kad ji beveik visada susijusi ir su žinomais kokybiniais požymiais ir kad ilgųjų ir trumpųjų balsių skaičius gali būti skirtingas (C r o t h e r s, 1978, 123). Bet šiaip jau trilaipsnės balsių sistemos mokslui senokai žinomos, jas savotiškai „įteisina“ net toks oficialus leidinys, kaip „The Principles of the International Phonetic Association“ (1949 [1984]): jame (p. 32) estų kalbos pavyzdyje randame tokių keistokų parašymų: *see*, *siis*, *niis*, net *kokkku*, *leppisit*, kur trigubas „keimaris“ yra trečiojo (didžiausio) balsių bei priebalsių ilgumo ženklas (žr. dar: T r u b e c k o j, 1960, 221; L i i v, 1962; L e h i s t e, 1970, 46 f.³⁸). Panašų vokalizmo reiškinių turi kai kurios vokiečių žemaičių šnektos (E s s e n, 1967, 211–212), taip pat viena

³⁶ Turime omenyje, kad antrojo tipo formos galbūt bent fakultatyviai tariamos su vadinamuoju diviršūniu kirčiu – maždaug *tal.'kìs*, *pláu.'kì*, *uŋ.'glìs*, *duñ.'tìs*.

³⁷ Plg. (H i r t, 1929, 171 ir min. lit.). Kalbėdamas apie mūsų rytiečių šnektas, H. Hirtas, be kita ko, rašo: „Silben unter dem Ton sind dort dreimorig, und in diesem Fall ist trotz der Verschiebung des Tones auch die u r s p r ũ n g l i c h b e t o n t e S i l b e (išretinta cituojant – B. J., A. G.) dreimorig geblieben“ – ir nurodo tokius A. Baranausko pavyzdžius, kaip *kalbà* „kalba“, *szwiñtà* „šventa“, *soūsùs* „sausus“. Žinoma, jeigu šie faktai ir tikri, jie vargu ar turi kokį tiesioginį ryšį su Saussure'o ir Fortunatovo dėsniais (kaip mano Hirtas), nes A. Baranauskas taip pat kirčiuoja ir, pavyzdžiui, žodžius *suñkà* „sunku“, *szirðis* „širdis“, nors jų galūnės yra kirčiuotos ne dėl šio dėsnio.

³⁸ To darbo p. 47 pateiktos 2.4 lentelės duomenimis vidutiniai trumpųjų, ilgųjų ir „superilgųjų“ balsių santykiai maždaug lygūs 1 : 1,7 : 2. Įdomu, kad O. von Essenas lygiai tokius pat santykius buvo radęs trilaipsnėje vokiečių žemaičių centrinių šnektų balsių sistemoje (E s s e n, 1967, 211).

gerėliau ištirta „egzotinė“ kalba, – pavyzdžiui, indėnų hopių (Trubeckoj, 1960, 218–219 ir min. lit.; Lehiste, 1970, 48). Hopių ternarinė sistema dviem bruožais panaši į rytietiškąją: ji taip pat organiškai skyla į dvi privatyvines opozicijas ir neutralizacijos pozicijoje joms irgi atstovauja vidutinio ilgumo narys. Literatūroje kartais užsimenama ir apie keturių kiekybės laipsnių fonologines sistemas – kai kas ją randa, pavyzdžiui, somų (lapių) tarmėse.

Nesileisdami į smulkesnę visų faktų ir jų fonologinių interpretacijų įvairovę, norėtume pabrėžti tik vieną dalyką. Lietuvių kalba apskritai pasižymi įvairiais tipologijos atžvilgiu retais ar tiesiog nesuderinamais dalykais. Štai fonologijos teoretikai seniai yra pastebėję, kad laisvasis kirtis, jau pats savaime tipologinė anomalija (žr. Hyma n, 1975, 208; Garde, 1976, 379), neina kartu su laisva, nuo kirčio nepriklausoma balsių kiekybe (plg. Trubeckoj, 1960, 240), – mūsų kalboje egzistuoja abu šie reiškiniai. R. Jakobsonas gražiai yra parodęs, kad politoninės kalbos neturi tembrinės priebalsių koreliacijos ir atvirkščiai (Jakobson, 1962) – lietuvių kalba šiam apibendrinimui nepaklūsta, nes skiria ir priegaides, ir kietuosius–minkštuosius priebalsius. Net keturkampė mūsų balsių sistema (su žemutinio pakilimo priešakinės ir užpakalinės eilės balsių priešprieša) yra tipologinė retenybė (plg. Crothers, 1978, 97 et passim). Tad šių fundamentalių išimčių fone trilaipsnė uteniškių ir kitų rytiečių balsių sistema neatrodo didelis dalykas – tuo labiau, kad ji, kaip matėm, natūraliai skyla į dvi normalias binarines opozicijas, iš kurių tik viena (ilgųjų ir neilgųjų balsių) tikrai yra prozodinės prigimties.

10. Taigi priėjome prie išvados, kad rytų aukštaičiai uteniškiai, taip pat kupiškėnai, dalis anykštėnų ir vilniškių tikrai turi trijų ilgumų balsinę fonemą. Visai galimas dalykas, kad prie panašios išvados bus prieita ir tiriant kai kurias kitas tarmes – pirmiausia vakarų aukštaičių³⁹. Skirtumas tik tas, kad daugeliu atvejų trys kiekybės laipsniai būdingi vien žemutinio pakilimo balsiams. Išvengti trilypės fonologinės balsių kiekybės rytinėse rytų aukštaičių šnektose būtų įmanoma tik tuo atveju, jeigu čia, kaip palyginti neseniai buvo fantazuojama, balsiniai skiemenys tikrai neturėtų tradicinių priegaidžių. Tada galėtume sakyti, kad pusilgiai balsiai yra tos pačios ilgosios fonemos, tik su kita priegaide, negu „tikrieji“ ilgieji balsiai, – sakysime su „neocirkumfleksu“, kontrastuojančiu „paleocirkumfleksui“, apibendrinančiam abi senovines priegaides. Visai tikėtina, kad tarmės raida kaip tik eina

³⁹ Pavyzdžiui, suvalkiečiai gerai skiria ir tokias minimaliąsias poras, kaip *rā.stas* ~ *rāstas* : *rā.stas* ~ *rāstas*, ir tokias, kaip *rāktu*. ~ (tar. n. 3 a.) *rāktų* : *rāktu*. ~ (dgs. kilm.) *rāktų* (iš naujesnių darbų žr. Kazlauskienė, 1996 ir min. lit.). Žinoma, ir šiuos faktus galima įsprausti į dviejų ilgumų Prokrusto lovą, – pavyzdžiui, įsivaizduojant, kad, sakysime, formos *kāsa*, *rāstas* ir pan. turi trumpąją balsinę fonemą *la*, pailgėjusią dėl stipriojo kirčio; nekirčiuotoje pozicijoje ir silpnojo kirčio skiemenyse ta fonema (ir *le*) lieka trumpa. Bet priėmę tokią prielaidą, atrodo, vėl susidurtume su tais pačiais sunkumais, kaip ir čia išnagrinėtoje tarmėje (žr. 5.1–5.3).

tokia kryptimi – kad rytiečių tradicinės priegaidės todėl ir linkusios niveliuotis, kad tarmėje prozodiniai požymiai per plačiai panaudojami. Juk ir balsinių skiemenų priegaidžių, ir ilgųjų–pusilgių balsių opozicijos remiasi ta pačia prozodine „substancija“! Dvigarsiniuose skiemenyse priegaidės laikosi puikiai, nes čia jas paremia ryškūs pirmojo dėmens kokybės ir kiekybės skirtumai⁴⁰.

LITERATŪRA

- Baranovskij, 1898 – Барановский А., Записки о литовском языке и словарь, Санктпетербург.
- Brugmann K., Delbrück B., 1897, Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I (2), Straßburg.
- Būga K., 1961, Rinktiniai raštai, III, Vilnius.
- Crothers J., 1978, Typology and Universals of Vowel Systems, – Universals of Human Language, Ed. J. H. Greenberg, 2, Stanford (Calif.).
- Essen O. von, 1967, Fonetyka ogólna i stosowana, Warszawa.
- Garde P., 1976, Histoire de l'accentuation slave, Paris.
- Gerullis G., 1930, Litauische Dialektstudien, Leipzig.
- Girdenis A., 1971, [Kn. rec.:] Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija, Vilnius, 1970, – Baltistica, VII (2), 201–209.
- Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius, 1995.
- Girdenis A., 1996, [Kn. rec.:] Antanas Salyš, Raštai, IV: Lietuvių kalbos tarmės, Red. P. Jonikas, Roma, 1992, – Baltistica, XXXI (1), 101–114.
- Girdenis, Kačjuškene, 1987 – Гирденис А., Качюшкене Г., Вторичные типы слоговых интонаций в литовских диалектах, – Proc. 11 Intern. Congr. of Phon. Sc., 5, Tallinn, 91–94.
- Girdenis A., Židonytė G., 1994, Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnektos) balsių sistema, – Baltistica, XXIX (2), 115–154.
- Girdenis A., Zinkevičius Z., 1966, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, – Kalbotyra, XIV, P. 139–147.
- Girdenis A., Žulys V., 1972, [Kn. rec.:] Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika: (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis), Vilnius, 1968, – Baltistica, VIII (2), 193–202.
- Grinaveckienė E., Morkūnas K. (red.), Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija, Vilnius, 1970.
- Hirt H., 1929, Indogermanische Grammatik, V: Der Akzent, Heidelberg.
- Hyman L. M., 1975, Phonology: Theory and Analysis, New York etc.
- Hjelmsov L., 1956, Études de phonétique dialectale dans le domaine letto-lituanien, – Scando-Slavica, II, 62–86.
- Jakobson, 1962 – Якобсон Р., К характеристике Евразийского языкового союза, – Eiusdem, Selected Writings, 1, 's-Gravenhage, 144–201.
- Jakobson, 1963 – Якобсон Р., Опыт фонологического подхода к историческим вопросам славянской акцентологии: Поздний период славянской языковой праистории, – Contributions to the 5th Intern. Congr. of Slavists: Prepr., The Hague.
- Jakulis A., 1972, Kelios pastabos apie Panemunio šnektos balsių ilgumą, – Kalbotyra, XXIV (1), 50–55.
- Jasiūnaitė B., 1985, Dar dėl rytiečių [ie], [uo] fonologinės interpretacijos, – Kalbotyra, XXXVI (1), 94–97.

⁴⁰ Baigdami jaučiame malonią pareigą padėkoti savo kolegoms iš Vilniaus univeriteto Bendrosios kalbotyros katedros – doc. P. Skirmantui, dr. Z. Babickienei, dr. R. Kliukienei ir ypač doktorantei L. Murinienei. Jų vertingos pastabos leido gerokai pagerinti ne vieną straipsnio formulavimą ir išvengti kai kurių techninio pobūdžio klaidų.

Jasiūnaitė B., 1993, Šiaurės žemaičių kretingiškių pietinių šnektų ir rytų aukštaičių uteniškių fonologinių sistemų lyginimas: Humanit. m. dr. dis., Vilnius.

Jasiūnaitė B., Stundžia B., 1990, Nekirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas rytų aukštaičių uteniškių šnektose, – Kalbotyra, XLI (1), 29–35.

Javnis', 1897 – Явнисъ К. Языкъ: Поневѣжскіе говоры литовскаго языка, – Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 годъ, Ковна, 174–228.

Jurgelionis K., 1911, Panemunėlio tarmės fonetika: Medžiaga lietuvių kalbos fonetikai, Chicago (Ill.).

Kazlauskas J., 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika: (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis), Vilnius.

Kazlauskienė A., 1996, Dvejopa ilgujų žemutinių balsių kiekybė Igliaukos šnekte, – Kalbotyra, XLIV (1) 128–130.

Kosienė O., 1978, Uteniškių tarmės balsinės fonemos, – Kalbotyra, XXIX (1), 29–40.

Kosienė O., 1980, Sinchroninė fonologinė rytų aukštaičių uteniškių kirčio ir priegaidžių interpretacija, – IV Vissavienības baltistu konference, Rīga, 47–48.

Kosienė O., Girdenis A., 1979, Fonologinis šalutinis kirtis rytų aukštaičių uteniškių tarmėje, – Kalbotyra, XXX (1), 48–56.

Lehiste I., 1970, Suprasegmentals, Cambridge etc.

Liiv G., 1962, On the Acoustic Composition of Estonian Vowels of Three Degrees of Length, – Eesti NSV Teaduste Akad. Toimetised, 11 köide: Ühiskonnateaduste Seer., 3, 271–290.

LKA II – Lietuvių kalbos atlasas, II: Fonetika, Ats. red. K. Morkūnas, Vilnius, 1982.

Salyš A., 1992, Raštai, IV: Lietuvių kalbos tarmės, Roma.

Steblin-Каменский, 1964 – Стеблин-Каменский М. И. О симметрии в фонологических решениях и их неединственности, – ВЯ 2 46–52.

Трубецкой, 1960 – Трубецкой С. Н., Основы фонологии, Москва.

Van Wijk N., 1923, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme: Ein Beitrag zur Erforschung der baltisch-slavischen Verwandtschaftsverhältnisse, Amsterdam.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1978, Kodėl dalis rytų aukštaičių trumpina kirčiuotų ilgujų galūnių vokalizmą, – Kalbotyra, XXIX (1), 97–99.